

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri
tarixçi

V Yazı

E. Fayqiyazır ki: İkinci Dünya müharibəsi zamanı adlarına layiq cəsur və qəhrəman Azərbaycan türklərindən təşkil olunmuş batalyonlar nifrət etdikləri sovet-rus imperiyasına qarşı vuruşurdular.1943-cü ilin fevral ayında mayor Qloger və Əbdürəhman Fətəlibəyli Dündənginski-nin komandanlığı altında 804-cü Azərbaycan batalyonu Kuban bölgəsində döyüşlərdə fərqləndiyinə görə ona "Aslan" adı verilməmişdi.Batalyonun komandiri əvvəllər tədris müəssisələrində müdiri işləmiş mayor Qloger, onun müavini Əbdürəhman Fətəlibəyli Dündənginski idi.

805-ci "Dönməz" Azərbaycan piyada batalyonu 1942-ci ilin payızında Ukraynanın Priluki şəhərində formalaşdı. Bu piyada batalyon da Qafqaz uğrunda döyüşlərdə iştirak etdi, 1942-ci il oktyabr ayında 1-ci tank ordusunun tərkibində ön cəbhədə döyüşlərə atıldı. Şərq Legionları Komandanlığı tərəfindən 1942-ci il sentyabrın 12-də kapitan Noxun rəhbərliyi altında şərq cəbhəsinə göndərilən Azərbaycan batalyonunda 919 Azərbaycan türkü və 37 alman xidmət etdi. Batalyon qərargah və 5 rotadan ibarət silah sursatla təchiz olunmuşdu.

1942-ci ilin yayında Yedlinoda formalaşan 806-cı Azərbaycan piyada batalyonu ilk dəfə hərbi əməliyyata Feodosiyada başlayıb. 1942-ci ilin dekabrın 17-də batalyonun hissələri Çeçen-İnçuş Muxtar Sovet Sosialist Respublikasında Terek çayından şimalda Malqobek və Verxni Kurp arasında mövqə tutan 50-ci piyada diviziyasına (52-ci ordu korpusu, 1-ci tank ordusu) qoşuldu. Batalyonun şəxsi heyəti 911 Azərbaycan türkü və 44 almandan ibarət idi. Batalyonun komandiri kapitan Otendorf idi. 806-cı Azərbaycan piyada batalyonunu döyüşlərdə böyük itkilər versə də, sovet qoşunlarının hücumunu poza bildi. Batalyona göstərdiyi şücaətə görə "İgid" fəxri adı verildi. Döyüşlərdəki itkilər batalyona mənfəi təsir göstərdi. Batalyon 1945-ci ildə Fransadakı döyüşlərdən sonra ingilis-amerikan hərbi qüvvələrinə əsir düşdü.

Azərbaycanlıların iştirak etdiyi legioner birliklərindən biri də fon Xeyqendorfun komandanlığı etdiyi 162-ci piyada diviziyası idi. Bu diviziya bütövlükdə türklərdən (18 min) təşkil edilmişdi. Diviziyanın tərkibində 6 Azərbaycan batalyonu var idi və onların bazasında həmin diviziyanın tərkibində az sonra 314-cü Azərbaycan alayı təşkil edilmişdi. 804 –cü Aslan, 806-cı İgid, 819-cu Cavad Xan, Dönməz və Qorxmaz batalyonları müxtəlif cəbhələrdə adları və səvaşları ilə məşhurladılar.

Kapitulyasiya

və Azərbaycan legionu

Sovet rəhbəri Ruzvelt və Çorçillə Yalta görüşündə (fevral 1945-ci il) hərbi əsirlərin vətənə qaytarılması haqqında razılığa gəldilər. SSRİ-nin ABŞ və Böyük Britaniya ilə qarşılıqlı razılaşmasında əsirlərin dəyişdirilməsi prinsipləri müəyyənləşdirildi.

Almaniya da olan şərqçilər üç qrupdan ibarətdir:

1. Almaniya tərəfindən zorla göndərilənlər.

2. Cəbhədə əsir düşənlər.

3. Kəç edənlər.

Almaniyanı gören və qərb mədəniyyətilə yaxından təmasda olan şərqçilər (hətta zorla göndərilənlər belə) bir daha bolşevik Rusiyaya dönmək istəmirdilər. Buna görə, ruslar qərbə irəlilədikcə onlar da Qərbi Almaniya da top-

lanmağa başladılar. O zaman Almaniya da olan sabiq Sovetlər birliyi vətəndaşlarının ümumi sayı 10 milyondan artıq idi. Sovet İttifaqını tərk edən türk və müsəlmanların ümumi sayı isə hər halda bir milyondan az deyildi. Bizim soydaş və vətəndaşlarımız Almaniya ya iki yoldan gəlmişdilər:

1. Krım ilə Şimali Qafqaz kimi işğal edilmiş türk məmləkətlərindən.

2. Cəbhədə əsir düşənlər.

İrəlində birinciləri mühacirlər, ikinciləri isə əsirlər, -deyə xatırlayacağıq.

Mühacirlər qəbiləsinə əksər ailələr qatılmışdı. Sıralarında qadınlar, uşaqlar və qocalar da çoxdu. Əsirlər sırasında isə gənc və orta yaşlı soydaşlarımız əksəriyyət təşkil edirdilər.

Türk-müsəlman birliklərinin adları belə idi: -Şimali Qafqaz birlikləri, Azərbaycan birlikləri, Türküstan birlikləri, İdil-Ural birlikləri, Krım birlikləri və yaxud legionları.

Azərbaycan cəmiyyəti də yaradıldı. Bu cəmiyyət Azərbaycan türklərinin Türkiyəyə gəlməsini təmin edirdi.

O zaman Misir kralı Farrux Almaniya ya gəlmişdi. Məmməd Əmin Rəsulzadə onunla əlaqə yaradıb azərbaycanlılara yardımını xahiş etdi. Kral Farrux 600-ə yaxın Azərbaycan türkünün özü ilə Misirə apardı. Məmməd Əmin Rəsulzadə belə vasitələrlə azərbaycanlıları təhlükədən qurtardı. Nəhayət, təhlükənin tam sovuşmağı təmin edildi. 1948-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatları hökuməti ilə Stalin arasında sərənlilik yarandı. Ele həmin vaxtlar Franklin Delano Ruzveltin (1933-1945) həyat yoldaşı Eleonora Ruzvelt Amerika senatına müraciət edib əsirlərin zorla sovet hökumətinə göndərilməməsinə tələb etdi.

Məmməd Əmin Rəsulzadəyə 1947-ci ilin sonlarında Türkiyəyə-Ankaraya qayıtmağa icazə verildi. Bu razılığın da alınmasında dostu Hamdullah Suphi Tanrıöverin böyük rolu oldu. Hamdullah bəy o zaman Türkiyə

ləcəkdi. Antikommunist aksiyalarda iştirak ediniz. Faqət iç qayemizi əsl istiqlal qayəsi olduğunu da unutmayın.

Salamlarla: M. Emin

Ankara. 2.1.48.

Avropada sovet terroru

Əbdürəhman Fətəlibəyli Dündənginski, xanımı Leyla Qaziyeva və övladları Əli müharibədən sonra ABŞ konqresinin maliyyəşərdiyi "Azadlıq" radiosunun Azərbaycan redaksiyasında çalışıblar; eyni zamanda Əbdürəhman bəy Ceyhun Hacıbəyli ilə birlikdə "Azərbaycan" jurnalının baş redaktoru olub. ABŞ-la, Qərb dövlətləri ilə ciddi əlaqələr qurub, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparıb.

Bu böyük şəxsiyyətin ölümü də qəribə olub. Mikayıl İsmayilov SSRİ DTK-nin casusu, "SMERŞ"-in zabiti "Müller" ləqəbli Georgi Vladimiroviçdən Dündənginskiyə öldürmək haqda sifariş alır. Ona bildirirlər ki, yalnız bu halda Azərbaycanca qaıya biləcək. Əbdürəhman bəylə Mikayıl İsmayilovun arasında heqiqətən, yaxşı münasibətlər

dir. O, Gəncə üsyanından bir qədər əvvəl həyat yoldaşı Valiyə Xoyskini, altı aylıq oğlu Abbası qaynatası Hüseyinçulu xanla İrana yolla salıb özü doğma şəhərə dönmüş, mübarizəyə başlamış və Gəncə üsyanını idarə edən başçılardan biri olmuşdu.

Az sonra marşal Yuzef Pilsudskinin dövləti ilə Varşavaya köçüb. Polşa ordusunda polkovnik rütibəsində yüksəlmişdi. Polşa ordusunda diviziya komandiri idi. "Prometey" cəmiyyətində istilacı ruslara qarşı mübarizədə həyat yoldaşı Valiyə xanım Xoyski ilə birgə çalışıb. Onlar Azərbaycan türkcəsində qəzet və jurnal nəşr etmiş, "Azəri-türk" deməyi yaratmışdılar. İkinci Dünya müharibəsi vaxtı Polşa ərazisində əsir düşüb. İkinci Dünya müharibəsində Vermaxtın Azərbaycan legionu herbçisi kimi sovet-rus ordusuna qarşı savaşıb. Almanların məğlubiyətindən sonra SSRİ legionerlərin təhvil verilməsini tələb edib. Amma Misir kralı Farrux (1936-1952) Cahangir bəyə Romada sığınacaq tapmaqda yardımçı olur. Daha son-

Təbəddülatlı tarix pəncərəsindən – Azərbaycan legionu

Rusların, kalmıqların, ukraynalıların, baltıqların, ermənilərin və gürcülərin də legionları vardı. Bütün bu könüllü birliklərin zabit və əsgərləri alman hərbi palıtan daşıyırdılar. Qollarında xüsusi əlamətləri vardı. Onları bu qol nişanlarına görə tanıyırdılar.

Məsələn, Ruslar: "P.O.A." 1 Türküstanlılar: "Biz Allah bilən" Azərbaycan türkləri: "Azərbaycan", -deyə yazmışdılar.

Qərb məmləkətlərini ziyarət etmək Azərbaycan türkləri üçün iki baxımdan faydalı və mənalı oldu. Əvvəla, şərq dünyasında qərbçilik idealları şöbə gətirən ziyalı sələflərinin vaxtilə ilham alırdıqları yerləri yaxından gördülər...

İkincisi Nasist Berlini ilə bolşevik Moskvanı müqayisə etmək imkanına malik oldular. Berlini görmək ələ bil bütün Qərb mədəniyyəti ilə yaxından təmasda olmuşdu.

Bolşeviklərin işsizlər və səfillər yurdu, -deyə elan etdikləri mühüm şəhər Qərbin məşhur mədəniyyət abidələrindən biri idi.

SSRİ-yə qayıdan əsirlər və legionerləri ağır cəzalar gözləyirdi. Stalinin 1941-ci ilin 16 avqustunda verdiyi 270 sayılı əmrə əsasən əsir düşmüş bütün sovet əsgərləri qiyabi olaraq güllələnməyə məhkum edilmişdilər. Hitler Almaniya təslim olanda Qərb müttəfiqlərinin əlində 28 min azərbaycanlı legioner var idi. Bunlardan yalnız az bir hissəsi Qərb ölkələrində daldalana bildi, qalanları Qərb müttəfiqləri tərəfindən Sovet hərbi və hakimiyyət orqanlarına təslim edildi.

Məmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan legionerlərini və əsirlərini qurtarmaqla bağlı işlər aparmağa başladı. Əsirlərdən müəyyən hissəsi geri dönməyə tələsmirdi. Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı ilə Türkiyə-

hökumətində hörmətli şəxslərdən sayılırdı.

Məmməd Əmin Rəsulzadə Türkiyədəki azərbaycanlılara kömək göstərir, Almaniya da dostları ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Onlara məktublar yazır, məsləhətlər verir, azərbaycanlıların Türkiyəyə gəlməyini təmin edirdi. Çünki Türkiyə hökuməti yalnız 1948-ci ildə azərbaycanlı əsirləri qəbul etməyə başladı. Mehdi həmin ildə 3680 azərbaycanlı əsirin ölkəyə gəlməsinə Türkiyə hökuməti icazə verdi. Bu razılığın alınmasında Məmməd Əmin Rəsulzadənin böyük xidməti vardı. İtaliyada, İsveçrədə, Fransada və başqa ölkələrdə daima qorxu altında yaşayan, hər an Stalinə təslim olunacaqlarından qorxan zavallı azərbaycanlı əsirlər yalnız Türkiyəyə gələndən sonra rahat nəfəs aldılar. Burada Məmməd Əmin Rəsulzadənin qayğısı altında yaşadılar.

...1948-ci ildə azərbaycanlı əsirlərin Türkiyəyə gəlməsinə icazə verildən Məmməd Əmin Rəsulzadə Almaniya da legioner dostu Heydər Ataka məktub yazıb bildirdi:

"Öz vətəndaş Heydər!

19,12,17 tarixli məktubunuzu aldim.

Hər şeydən əvvəl təbriklərinizə təşəkkür edir, yeni ilin sizə sədədətli olmasını candan dilərim. Hökumət Avropadakı azərbaycanlıların Türkiyəyə alınmasına qəti qərar verdi. Bir az sonra sizlərin köçürülməsinə başlanacaqdır. İlah bəhərdə bu işin başlayacağına ümid edirik.

...Bizimkilərdən bir qismi İtaliyadan Misirə getmişdir. Türkiyəyə gəlmək istəyənlər mütləq türk pasportlarını gözləməlidirlər.

Çap etdiyiniz kitabdan bir neçə nüsxəni almaq istəyirik. Sizə qəzetlər göndəririk. Yeni materiallar da göndəri-

miş. Ancaq Mikayıl sonunda dostunu öldürdüyündən, görünür, heqiqətən, özünü çox bacarıqlı casus kimi apararaq Fətəlibəylinin etimadını qazanmış. 1954-cü il 20 noyabrda İsmayilov ona verilən əmri yerinə yetirir. Beləcə, dostlar həmin gecə xeyli yeyib-içirlər və gecə saatlarında xanım Böhmün evinə gəlirlər. İsmayilov əvvəlcədən planlaşdırdığı kimi, hələ kafedə iken usta Föstleden aldığı çəkilə əvvəlcə daha çox içikli olan Fətəlibəylinin başına iki-üç dəfə güldü zərbə endirir, sonra da pəncəyini başına salıb, boğur. Onun öldüyünə əmin olanda sonra, meyiti mətbəxdəki taxtın altına atır. Mikayıl İsmayilovun özü isə oranı tərk edərək qaçır. Beləcə, İsrail İsratiyovdandan sonra Azərbaycan legionunun daha bir lider komandanı sıradan çıxarılır. Əbdürəhman Fətəlibəyli Dündənginskiyin cəzasında avtomobil qəzasında həlak olmuş qardaşı Seyfulla bəy Fətəlibəylinin uyuduğu yerin yanında basdırılır.

Cahangir bəy Kazımbəyli

Cahangir bəy Əli bəy oğlu Kazımbəyli (15 mart 1894 və ya 3(15)mart) 1885, Yelizavetpol (Gəncə), Yelizavetpol qəzası, Yelizavetpol qubemiyası, Rusiya imperiyası-17 yanvar 1955, Berlin, Qərbi Berlin, Qərbi Almaniya).

Cahangir Əli bəy oğlu Kazımbəyli Gəncə şəhərində doğulub. Sankt-Peterburq Hərbi Akademiyasını bitirib. Birinci Dünya müharibəsində Rusiya tərəfində vuruşub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Ordusu yaradılarda Gəncəyə dönüb. Alay komandiri olub. Azərbaycanın müstəqilliyi əlindən alınanda düşmənlərə qarşı mübarizəyə qalxıb. Cahangir bəy peşəkar herbçisi idi. Bilirdi ki, rus işğalçılarına qarşı müqavimət silahlı yolla aparılmalı-

ra Cahangir bəylə Dündənginski Mühəndə açılan Azadlıq Radiosunun Azərbaycan redaksiyasında fəaliyyətə başlayırlar. Cahangir bəy Kazımbəyli 1955-ci il yanvarın 17-də Almaniya da müəmmalı şəkildə dünyasını dəyişib. Belə ki, bir qadın ona gediş-dönüş təyyarə bileti göndərdiyi üçün Cahangir Kazımbəyli onunla restoranda görüş-dükdən sonra heyatla vidalaşmış. 1954-cü ildə əvvəlcə Dündənginski, daha sonra Cahangir bəy DTK tərəfindən qətlə yetirilir.

Ailəsi

Cahangir bəy Hüseyinçulu xan Xoyskinin qızı Valiyə xanım ilə qurmuşdu. Abbas bəy, Mustafa bəy, Əli bəy adlı oğulları vardı.

Valiyə Kazımbəyli

Valiyə Kazımbəyli (1900, Yelizavetpol (Gəncə)-1947, Afina).

Gəncə üsyanının iştirakçısı, Milli Birlik Məclisinin üzvü, Cahangir bəy Kazımbəylinin həyat yoldaşıdır.

Valiyə xanım Kazımbəyli 1900-cü ildə Gəncə şəhərində anadan olub. Fətəli xan Xoyskinin qardaşı general Hüseyinçulu xan Xoyskinin qızıdır. Polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyli ilə ailə həyatı qurub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti dövründə müxtəlif dövlət vəzifələrində çalışıb. Üsyan məğlub olduqdan sonra Türkiyəyə oradan da Polşaya mühacirət edib. II Dünya Müharibəsi illərində Valiyə xanım Varşava hərbi xəstəxanasında yatan xəstə, oranlı əsgərlərə kömək etmişdi.

1943-cü ildə Berlinə keçirilən ümumazərbaycan qurultayında yaradılmış Milli Birlik Məclisinin üzvü olub. 1947-ci ildə "Milli Birlik" təşkilatının xüsusi tapşırığını yerinə yetirmək üçün Romadan Türkiyəyə göndərilib. O, burada II Dünya Müharibəsindən sonra Türkiyədə sığınacaq tapıb gizlənən yüksək rütbəli azərbaycanlı zabitarı SSRİ əks kəşfiyyatının əlindən qurtarmaq üçün onları Romaya aparmalı idi. Türkiyədə olarkən atası Hüseyinçulu xanın və qardaşı İsgəndər xanın köməyi ilə herbçisi azərbaycanlılara saxta sənəd düzəldərək 1947-ci ilin aprelin 26-da təyyarə ilə İstanbula Romaya yola salır. Valiyə xanımın birlikdə 12 nəfər yüksək rütbəli zabitin olduğu təyyarə Afina üzərində müəmmalı şəkildə qəzaya uğrayır. Valiyə xanım Kazımbəyli İstanbulun Feriköy məzarlığında dəfn edilmiş.

Azərbaycan legionu Azərbaycanın rus işğalından qurtarılması və istiqlalın bərpası uğrunda mübarizə aparmışdı. Eyni zamanda dünyanı bolşevizmdən xilas etmək üçün savaşımışdı.

Son